

ARTUKLULAR DÖNEMİNDE DİYARBAKIR*

DIYARBAKIR IN THE ARTUQID PERIOD

 Esengül YILDIRIM¹

 Abdulkerim ÖNER²

¹ Öğretmen, Millî Eğitim Bakanlığı, arjenesenkenan@gmail.com

² Sorumlu Yazar: Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, akerimoner@hotmail.com

Received / Alınma: 30.04.2026

Accepted / Kabul: 11.06.2026

ÖZET

Araştırmanın konusu, Artuklular döneminde Diyarbakır'ın siyasî istikrar, ekonomik canlılık ve toplumsal yapı arasındaki çok yönlü ilişkisidir. Çalışmada şehrin tarım, ticaret ve madencilik faaliyetleriyle şekillenen ekonomik yapısı; dinî ve etnik çeşitliliğe dayalı toplumsal dokusu ile ilmî, kültürel ve mimarî alandaki gelişmeleri ele alınmaktadır. Araştırmanın temel amacı, Artuklu dönemi Diyarbakır'ının askerî, ekonomik ve kültürel unsurların bütünleşmesiyle nasıl özgün bir şehir kimliği kazandığını ortaya koymak; bu doğrultuda coğrafi konumun tarım ve ticarete etkilerini, vergi politikalarının üretim ve göç üzerindeki rolünü, farklı dinî grupların bir arada yaşama tecrübesini ve bilim ile mimari alanındaki ilerlemelerin şehir hayatına katkılarını aydınlatmaktır. Çalışma, nitel araştırma yöntemine dayalı olarak tarihsel doküman analizi tekniği ile yürütülmüş; Artuklular dönemine ait kronikler, seyahatnameler, vakıf kayıtları ve modern araştırma eserleri taranarak elde edilen veriler, siyasî istikrar-ekonomik canlılık etkileşimi çerçevesinde tematik olarak analiz edilmiştir. Bu inceleme, Artuklu döneminde Diyarbakır'ın yalnızca bir siyasi merkez değil aynı zamanda bir bilim, kültür ve ticaret havzası olarak Orta Çağ İslam dünyasındaki özgün konumunu da gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Artuklular, Diyarbakır, Kültürel Hayat, Ekonomik Yapı.

ABSTRACT

This study examines the multifaceted relationship between political stability, economic vitality, and social structure in Diyarbakır during the Artuqid period. The scope of the research encompasses the city's economic framework shaped by agricultural production, trade networks, and mining activities; its social fabric grounded in religious and ethnic diversity; and its developments in the fields of science, culture, and architecture. The primary aim of the study is to demonstrate how Artuqid Diyarbakır acquired a distinctive urban identity through the integration of military, economic, and cultural elements. In this context, the research elucidates the impact of geographical location on agriculture and trade, the role of fiscal policies in shaping production and migration patterns; the experience of coexistence among diverse religious communities; and the contributions of scientific and architectural advancements to urban life. The study employs a qualitative research design based on historical document analysis. Chronicles, travel accounts, waqf records, and modern scholarly works related to the Artuqid period were examined, and the collected data were thematically analysed within the framework of the interaction between political stability and economic dynamism. This analysis reveals that Artuqid Diyarbakır functioned not only as a political centre but also as a significant basin of science, culture, and commerce within the medieval Islamic world.

Keywords: Islamic History, Artuquids, Diyarbakır, Cultural Life, Economic Structure.

* Bu çalışma Abdulkerim Öner danışmanlığında 2024 tarihinde tamamlanan *Artuklu Döneminde Diyarbakır* adlı yüksek lisans tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır. (Yüksek Lisans, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, Türkiye, 2024).

1. GİRİŞ

Diyarbakır, Mezopotamya ile Anadolu arasında stratejik bir geçiş sahasında yer alması sebebiyle tarih boyunca kesintisiz yerleşime sahne olmuş ve farklı medeniyetlerin siyasal, askerî ve kültürel etkileşim alanı hâline gelmiştir. Dicle Nehri kıyısında yer alan şehir, yalnızca coğrafi avantajlarıyla değil, aynı zamanda savunmaya elverişli topoğrafyası ve ticaret yolları üzerindeki belirleyici rolüyle de tarihsel süreçte önem kazanmıştır. Bu nedenle Diyarbakır'ın Artuklular dönemine kadar geçirdiği tarihsel evreler, şehrin sonraki yüzyıllardaki siyasî ve mimarî gelişimini anlamak bakımından temel bir zemin teşkil etmektedir.

Bölgedeki arkeolojik veriler, Diyarbakır ve çevresinin tarih öncesi dönemlerden itibaren yerleşim gördüğünü ortaya koymaktadır. Özellikle Körtik Tepe ve Çayönü gibi merkezlerde ortaya çıkarılan buluntular, yerleşik hayata geçiş sürecinin en erken örneklerini barındırmakta; tarımsal üretim, hayvan evcilleştirme ve toplumsal örgütlenmenin ilk biçimlerine işaret etmektedir. Bu durum, Diyarbakır'ın yalnızca askerî ve siyasî bir merkez değil, aynı zamanda insanlık tarihinin erken dönemlerinden itibaren kültürel süreklilik gösteren bir yerleşim alanı olduğunu da ortaya koymaktadır.¹

Antik çağlarda Dicle ile Fırat arasındaki bölge "Subartu" ve daha sonraki dönemlerde "Cezîre" olarak anılmış; Diyarbakır bu geniş coğrafyanın önemli merkezlerinden biri olmuştur. Bölge, sırasıyla Hurri, Mitanni, Asur, Urartu, Med ve Pers hâkimiyetine girmiş; her bir siyasî güç Diyarbakır'ın stratejik konumundan istifade etmeye çalışmıştır. Özellikle Asur döneminde şehrin tahkim edilmesi ve idarî düzenlemelerin yapılması, Diyarbakır'ın askerî kimliğinin erken dönemlerden itibaren şekillendiğini göstermektedir. Pers hâkimiyeti sonrasında Büyük İskender'in Doğu seferiyle birlikte bölge Makedon kontrolüne geçmiş; ardından bölgede Selevkos, Part ve Ermeni yönetimleri görülmüştür. Nihayet Roma egemenliğiyle birlikte Diyarbakır, Doğu sınır hattının önemli askerî merkezlerinden biri hâline gelmiştir.²

Roma ve devamında Bizans dönemlerinde şehir, İran merkezli güçlerle yaşanan mücadelelerin odak noktalarından biri olmuştur. Bu süreçte surların güçlendirilmesi, askerî garnizonların kurulması ve idarî yapının yeniden düzenlenmesi, Diyarbakır'ın sınır şehri niteliğini pekiştirmiştir. Ancak bu askerî karakter, şehrin kültürel ve dinî çeşitliliğini ortadan kaldırmamış; aksine farklı toplulukların bir arada yaşadığı çok katmanlı bir toplumsal yapıyı da ortaya çıkarmıştır. Sâsânîlerle yaşanan uzun süreli mücadeleler, şehrin sık sık el değiştirmesine neden olmuş; bu durum Diyarbakır'ı iki büyük güç arasındaki rekabetin sembolik mekânlarından biri hâline getirmiştir.³

İslâm fetihleriyle birlikte Diyarbakır yeni bir tarihsel safhaya girmiştir. Hz. Ömer döneminde İyâz b. Ganm kumandasındaki İslâm orduları tarafından fethedilen şehir, Cezîre bölgesinin önemli merkezlerinden biri olarak İslâm hâkimiyetine dahil edilmiştir.⁴ Fetih, yalnızca askerî bir başarı olarak değil, aynı zamanda bölgenin siyasî ve toplumsal yapısında köklü bir dönüşümün başlangıcı olarak değerlendirilmelidir. Müslüman idarecilerin yerel halkın dinî ve sosyal haklarını koruyan yaklaşımı, Diyarbakır'ın çok dinli yapısının devamını sağlamış; şehir kısa sürede İslâm dünyasının önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Bu sürecin sembolik

¹ Abdulkerim Öner, *Diyarbakır*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2024, 16-18.

² Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 1998, 1/ 51; Öner, *Diyarbakır*, 22-23.

³ Ahmet Kütük, *Bizans İmparatorluğu Zamanında Âmida (Diyarbakır) (IV.-VII. Yüzyıl)*, Uluslararası Tarih Dergisi, 2015, Bizans Özel Sayısı, 7/ 77-97; Nejat Göyünç, "Diyarbakır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 7 Aralık 2023); Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/110.

⁴ Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. *Futuhu's-Şam*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997, 2/155.

yansımalarından biri, Sur içindeki Hz. Süleyman Camî ve burada metfun bulunduğu inanan sahâbîlerdir.⁵

Emevî ve Abbâsî dönemlerinde Diyarbakır, Cezîre bölgesinin askerî ve idarî merkezi olarak önemini korumuş; ancak merkezî otoritenin zayıfladığı dönemlerde yerel hanedanların hâkimiyetine sahne olmuştur. Şeyhoğulları,⁶ Hamdânîler⁷ ve Büveyhoğulları⁸ gibi siyasî oluşumlar, şehirde geçici veya bölgesel hâkimiyet kurmuşlardır. Bu çalkantılı sürecin ardından Mervânîler dönemi, Diyarbakır açısından istikrarlı bir evreyi temsil etmektedir. Bu dönemde gerçekleştirilen imar faaliyetleri, özellikle surların onarımı ve Dicle üzerindeki köprü inşası, şehrin hem askerî hem de ticari önemini pekiştirmiştir. Aynı zamanda Diyarbakır, ilmî faaliyetlerin yoğunlaştığı ve farklı bölgelerden âlimlerin geldiği bir kültür merkezi niteliği kazanmıştır.⁹

11. yüzyıldan itibaren Büyük Selçuklu Devleti'nin Anadolu'ya yönelmesiyle birlikte Diyarbakır, yeniden büyük ölçekli siyasî değişimlere sahne olmuştur. Selçuklu hâkimiyeti sonrasında ortaya çıkan yerel yönetimler, şehirde idarî sürekliliği sağlamakla birlikte zaman zaman siyasî istikrarsızlıklara da yol açmıştır.¹⁰ Nihayet Selâhaddin Eyyûbî'nin müdahalesiyle Diyarbakır, Hısnıkeyfâ merkezli Artuklu yönetimine bırakılmış ve şehir tarihinde yeni bir dönem başlamıştır.¹¹

Bu çerçevede Artuklular öncesi Diyarbakır tarihi, yalnızca kronolojik bir hâkimiyet değişimleri silsilesi olarak değil; askerî strateji, ticaret ağları, dinî dönüşüm ve kültürel etkileşimlerin iç içe geçtiği çok katmanlı bir tarihsel birikim olarak değerlendirilmelidir. Artuklu döneminde ortaya çıkan siyasî ve mimarî gelişmeler, işte bu uzun tarihsel arka plan üzerinde şekillenmiş; Diyarbakır'ın kadim kimliği, yeni bir kurumsal ve kültürel çerçeve içinde yeniden inşa edilmiştir. Bu nedenle Artuklulara kadar olan süreç, şehrin tarihsel sürekliliğini ve dönüşüm dinamiklerini anlamak açısından vazgeçilmez bir giriş mahiyetindedir.

2. TOPLUMSAL VE EKONOMİK YAPI

2.1. Toplumsal Yapı

Diyarbakır, tarih öncesi dönemlerden itibaren ticaret yolları üzerindeki konumu sayesinde birçok medeniyetin ilgisini çekmiş ve farklı etnik ile dinî toplulukların bir arada yaşadığı kozmopolit bir şehir olarak şekillenmiştir.¹² Artuklu Beyliği döneminde de bu çok kültürlü yapı devam etmiş, Müslüman gruplar arasında genel olarak kardeşlik ilişkileri hâkim olmakla birlikte, zaman zaman Türkmenler ile Kürtler gibi farklı milletler arasında ufak çaplı mücadeleler de yaşanmıştır.¹³

Diyarbakır'da tarih boyunca pagan ve çok tanrılı inançların yanı sıra temeli vahye dayanan Hristiyanlık ve Yahudiliği kapsayan geniş bir dinî çeşitlilik görülmüş. Miladi 639 yılında İslâm ordularının şehri hâkimiyeti altına almasıyla birlikte bölgede İslâmlaşma süreci başlamış ve bu süreçle eş zamanlı olarak imar faaliyetlerine başlanmıştır. İslâmiyet'in bölgede yayılmasıyla

⁵ Diyarbakır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesi ile alakalı geniş bilgi için bk. Öner, *Diyarbakır*, 27-29.

⁶ İbnü'l-Esîr, İzzuddin Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed, "*el-Kâmil Fi't-Târih*", thk. Ömer Abdusselam et-Tedmirî, Beyrut: Dârü'l Kitâbi'l Arabbiye, 1997, 6/396

⁷ Besim Darkot, "*Diyarbakır*", İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1963, 3/608-610.

⁸ Göyünc, "*Diyarbakır*".

⁹ Öner, *Diyarbakır*, 33-34.

¹⁰ Osman Turan, *Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009, 113.

¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 10/119.

¹² İlhan Akbulut, *Diyarbakır*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları: 8, Diyarbakır, 1998, 19.

¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, 11/410.

birlikte yürütülen bu imar çalışmaları sayesinde hem fethedilen yerlerde kalıcılık sağlanmış hem de halkın İslâm dinine uyum ve alışma süreci hızlandırılmıştır.¹⁴

Artuklu hâkimiyeti döneminde bölge dinî ve etnik açıdan oldukça çeşitli bir yapıya sahipti; Artuklular ve Büyük Selçukluların etkisiyle Sünni İslâm, özellikle Hanefî ve Şâfiî mezhepleriyle Müslümanlar arasında hâkim olurken tasavvuf ve tarikatlar da toplumda önemli bir yer tuttu. Müslüman nüfusun yanı sıra Süryânî, Ermeni ve Rum Hristiyanlar ile şehirlerde yaşayan az sayıda Yahudi bulunmaktaydı. Ayrıca Yezîdîler, Bâtınîler ve İsmâîlîler gibi gruplar da sınırlı ölçüde mevcuttu.¹⁵ Artuklular döneminde Yezîdîlik, Adî b. Müsâfir sonrasında meydana gelen inanç değişimleri ve toplumsal tepkilerin etkisiyle bölge dışına yayılma sürecine girmiştir.¹⁶ Buna karşılık Süryânîler başta olmak üzere Hristiyan topluluklarla Artuklular arasında genellikle olumlu ve destekleyici ilişkiler kurulmuş, kilise ve manastırların onarımına önem verilmiştir.¹⁷ Ermeniler ve Rumlar ticaret, sanat ve tarım alanlarında etkin olmuş, Artuklu yöneticileri gayrimüslimlere karşı adaletli ve hoşgörülü bir siyaset izlemiştir.¹⁸ Buna karşılık Bâtınîler gibi bazı gruplar devlet ve din adamlarına yönelik suikastlar nedeniyle sorun oluşturmuş, halkın tepkisiyle şehirlerden uzaklaştırılmışlardır. Genel olarak Artuklu idaresi altında dinler arası uyum, ekonomik canlılık ve kültürel gelişim ön planda olmuştur.¹⁹

2.2. Ekonomik Yapı

Bir devletin ekonomik yapısını sağlıklı biçimde değerlendirebilmek için, öncelikle kuruluş zamanı ve hâkim olduğu coğrafyanın özelliklerini dikkate almak gerekmektedir. Artuklular Beyliği, Dicle ve Fırat nehirlerinin suladığı Cezîre bölgesinde kurulmuştur. Nispeten alçak bir topoğrafyaya sahip olan bu bölge; Karacadağ, Tur Âbidin, Cebeliabdülazîz, Sincar Dağı ve Cebelimekhûl gibi yükseltileri bünyesinde barındırmakla birlikte, esas itibarıyla nehir havzalarının şekillendirdiği verimli ovalardan oluşmaktaydı. Suriye, Irak ve Anadolu arasında bir geçiş sahası niteliği taşıyan Cezîre, stratejik konumu sayesinde tarih boyunca siyasî ve askerî mücadelelere sahne oldu. Bununla birlikte Dicle ve Fırat'ın sağladığı sulama imkânı, zirâî üretimin gelişmesine, hayvancılığa elverişli geniş otlakların oluşmasına ve bölgenin ekonomik açıdan cazip hâle gelmesine zemin hazırladı.²⁰

Artukluların bölgeye hâkimiyetinden önce Diyarbakır'da hüküm süren Nisanoğulları'nın yönetimi halk nezdinde memnuniyet uyandırmadı. Kaynaklarda, ağır vergiler ve kötü muamele sebebiyle halkın bir kısmının şehri terk etmek zorunda kaldığı belirtilmektedir. Şehrin Artuklulara teslimi sürecinde Nisanoğulları, mallarını şehir dışına çıkarabilmek için süre talep etmiş buna rağmen geride önemli miktarda servet bırakmışlardı.²¹ Bu durum, önceki yönetimin ekonomik kaynakları dar bir zümrenin elinde topladığını göstermektedir. Nitekim halkın savunmadan vazgeçerek şehrin teslimini kolaylaştırması, yönetim değişikliğine duyulan beklentinin bir sonucuydu. Şehir, Artuklu Nureddin'e adaletli bir idare tesis etmesi ve haksız

¹⁴ Vâkidî, *Futûhu's-Şam*, 150- 152.

¹⁵ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, 226.

¹⁶ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 228-231; Ahmet Taşgın, "Yezîdiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 20 Ocak 2024).

¹⁷ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 235; Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1996, 51-63.

¹⁸ Gabriel Akyüz, "Süryanilerin Artuklularla İlişkileri", I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, (25-26-27 Ekim 2007), Ed: İbrahim Özcoşar, (371-386), Mardin Valiliği Kültür Yayını, Mardin, 2008, 1/ 382.

¹⁹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 225-226.

²⁰ Ramazan Şeşen, "Cezîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 5 Kasım 2023).

²¹ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/295-297.

vergileri kaldırması şartıyla teslim edildi. Böylece ekonomik düzenin yeniden yapılandırılması için uygun bir zemin oluştu.²²

Artuklu ekonomik anlayışında İslâm hukukunun belirleyici olduğu görülmektedir. Vergi uygulamalarında şer'î esaslara riayet edilmesi, özellikle öşür gibi dinî temelli vergilerin uygulanması, mali yapının meşruiyetini güçlendirdi. Bu yaklaşım yalnızca ekonomik sahada değil, idarî ve toplumsal alanlarda da etkisini gösterdi. Vergi oranlarının makul seviyede tutulması ve keyfi uygulamalardan kaçınılması, halkın yönetime olan bağlılığını artırdı.²³ Nitekim Artuklular döneminde askerî harcamalar yüksek olmasına rağmen, halktan alınan vergiler nispeten düşük tutulmuştur. Bu durum, çevre bölgelerde yaşayan toplulukların Artuklu topraklarına yönelmesine yol açtı. Özellikle Diyarbakır ve Mardin gibi şehirler göç alarak nüfus ve ticaret hacmi bakımından gelişme gösterdi. Göçlerle birlikte üretim ve ticaret canlandı; ekonomik canlılık devlet gelirlerini dolaylı biçimde artırdı. Böylece düşük vergi politikası, uzun vadede mali istikrarı destekleyen bir unsur hâline geldi.²⁴

Ekonomik düzenin kurumsal çerçevesi ise divan teşkilâtı aracılığıyla sağlandı. Mali işlerden sorumlu Divan-ı İstifa'nın başında müstevfi bulunmaktaydı.²⁵ Eyaletlerde vergilerin toplanmasından âmîller sorumlu olurken, Divan-ı İshraf mali ve idarî denetim görevini yürütmekteydi. Şehir hayatının ekonomik düzeni ise muhtesipler aracılığıyla kontrol edilmekte; fiyat denetimi, çarşı düzeni ve kamu ahlâkı gözetilmekteydi. Bu tarz teşkilâtlanma, ekonomik faaliyetlerin belirli bir düzen ve denetim altında yürütüldüğünü göstermektedir.²⁶

Artuklu hükümdarları, mali politikalarını adalet ve kamu yararı ilkeleri doğrultusunda şekillendirdi. Nureddin Muhammed döneminde haksız vergilerin kaldırılması, halkın yönetime olan güvenini artırdı.²⁷ II. Sökmen devrinde de vergi oranlarının komşu ülkelere kıyasla düşük tutulması, Diyarbakır'ın cazibe merkezi hâline gelmesine katkı sağladı. Kara Arslan'ın 1183 yılında Âmid'de Nisanoğulları'ndan kalan bazı ağır vergileri kaldırması, bu politikanın sürekliliğini göstermektedir. Vergi yükünün hafifletilmesi, halkın refah seviyesini yükseltmiş ve ekonomik üretkenliği teşvik etmiştir.²⁸

Ekonomik istikrarın sağlanmasında güvenlik politikalarının da önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. İbnü'l-Erzak'ın aktardığına göre Necmeddin İlgazi, Meyyâfarîkin'i ele geçirdikten sonra şehirde güvenliği tesis etmiş, eşkıyalık faaliyetlerine son vermiş ve yolları emniyet altına almıştır. Önceki dönemlerde siyasî istikrarsızlık ve iktidar mücadeleleri sebebiyle harap olan yerleşim birimleri yeniden imar edilmiş, köy ve mezralar bayındır hâle getirilmiştir.

²² Şeşen, İmad-al-Din al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 3/291-306.

²³ Öşürün sözlük anlamı "onda bir" anlamına gelir ve uşr (çoğulu uşûr, a'sâr) sözcüklerinin Türkçeleşmiş halidir. Öşür fıkıhta ise toprak mahsullerinden alınan zekât anlamına gelmektedir. Öşür'ün verilmesinin farz olması kitap, sünnet ve icmâ kanıtlarına dayanmaktadır. Mehmet Erkal, "Öşür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 10 Şubat 2024).

²⁴ Mehmet Fuat Köprülü, Artukoğulları, *İslâm Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, *Eskişehir*, 1997, 622-623; Coşkun Alptekin, "Artuklular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 20 Aralık 2023).

²⁵ İbn'ül Ezrak, *Târîhü Meyyâfarîkin ve Âmid (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1992), 48-72-92.

²⁶ Remzi Ataoğlu, *Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı*, XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1994, 2/729-730; M. Halis Özer, "Artuklular Devletinde Önemli Ticaret Yolları ve İktisadi Hayata Etkileri", I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, (25-26-27 Ekim 2007), Ed: İbrahim Özçoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayını, (471-480), Mardin, 2008, 2/478.

²⁷ Beysanoğlu, Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi, 1/303;

²⁸ Köprülü, *Artukoğulları*, 622-623; İbrahim Özçoşar, *Artuklular*, Mardin Valiliği Kültür Yayını, Mardin, 2008, 2/520-521.

Ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması, kervanların serbestçe hareket edebilmesine imkân tanımış ve ekonomik canlılığı artırmıştır.²⁹

Genel çerçevede değerlendirildiğinde, Artuklu ekonomik yapısının temelini tarım faaliyetleri oluşturmuştur. Dicle ve Fırat havzalarının sağladığı elverişli şartlar sayesinde ziraî üretim gelişmiş; bunun yanı sıra ticaret ve madencilik de önemli gelir kaynakları arasında yer almıştır. Coğrafi avantajlar, adalet esasına dayanan vergi politikaları ve kurumsal mali teşkilâtın varlığı ise Artuklu ekonomisinin istikrar kazanmasında belirleyici rol oynamıştır³⁰

2.2.1. Tarım

Artuklular, Cezîre bölgesinde kurulmuş olmaları sebebiyle tarımsal açıdan elverişli şartlara sahip bir beylikti. Dicle ve Fırat nehirlerinin suladığı geniş ve verimli araziler, zengin bir bitki örtüsünün oluşmasına imkân tanımıştı. Bölgenin hem bol su kaynaklarına hem de üretken topraklara sahip olması, tarımın Artuklu ekonomisinde temel faaliyet alanı hâline gelmesini sağladı.

Orta Çağ kaynakları ve bölgeyi ziyaret eden seyyahların aktardıkları, Cezîre'nin tarımsal zenginliğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Mezopotamya ovasında bağ, bahçe ve bostanların geniş alanlar kapladığı, tarımsal üretimin yoğun biçimde sürdürüldüğü belirtilmektedir.³¹ 11. ve 12. yüzyıllarda Amid, Hısnikefâ ve Meyyâfârikîn, tarım ve ticaret bakımından gelişmiş şehirler arasında yer aldı. Nitekim 12. yüzyılda Meyyâfârikîn'e bağlı iki yüz altmış beş köyde tarım yapıldığı, bağ ve bostanların şehrin ekonomik hayatında önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır.³² 1184 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden İbn Cübeyr, şehrin bostanlarını, yetiştirilen meyveleri ve erzakla dolu büyük çarşılarını tasvir etmektedir.³³ İbn Havkal ise Diyarbakır'da sur içindeki pınarlar çevresinde tarlaların ve değirmenlerin bulunduğunu, şehirde çiftlikler, mezralar ve sarayların yer aldığını kaydetmektedir.³⁴ Bu veriler, tarımsal üretimin şehir ekonomisiyle bütünleştiğini göstermektedir.

Tarıma dayalı bu ekonomik yapı, ziraî üretime bağlı sanayi ve ticaret faaliyetlerinin gelişmesini de beraberinde getirdi. Diyarbakır'da dericilik, hububat üretimi, pamuk tarımı ve el sanatları önemli bir yer tuttu.³⁵ Şehirden meyve, fıstık, badem, bal, içki, battaniye, kumaş, halı ve kilim gibi çeşitli ürünler dış pazarlara gönderildi. Bunun yanı sıra Hani'de çıkarılan demir, çinko ve değirmen taşı yapımında kullanılan siyah taş da ticari meta olarak satıldı. Böylece tarım, ticaret ve zanaat faaliyetleri birbirini tamamlayan unsurlar hâline geldi.³⁶

Artuklu hükümdarlarının uyguladığı vergi politikaları, tarımsal üretimin sürekliliğini sağlayan bir diğer önemli faktör oldu. Komşu ülkelerde çiftçiler ağır vergiler altında ezilirken, Artuklular vergileri düşürerek üreticinin desteğini kazandı. Bu durum, özellikle Musul Atabeyi Zengî'nin hâkimiyetindeki bölgelerden Mardin ve çevresine göçlerin artmasına yol açtı. Kaynaklarda, ağır vergi yükünden kaçan çiftçilerin Artuklu topraklarına sığındığı, Zengî'nin ise bu çiftçilerin geri gönderilmesi için girişimde bulunduğu belirtilmektedir. Hüsameddin Timurtaş'ın Zengî'ye

²⁹ İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısım)*, 32.

³⁰ İmadeddin Halil, *el-İmaratü'l Artukiyye fi'l Cezire ve's-Şam*, Beyrut, 1980, 430.

³¹ Muammer Gül, "Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları", I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, (25-26-27 Ekim 2007), Ed: İbrahim Özcoşar, *Mardin Valiliği Kültür Yayını*, (431-452), Mardin, 2008, 2/434.

³² Usâme İbn Münkız, *Kitab el İtibar (İbretler Kitabı)*, 6. Baskı, çev. Yusuf Ziya Cömert, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2018, 130.-131.

³³ Muammer Gül, "Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları", 435.

³⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, 209.

³⁵ Alptekin, "Artuklular".

³⁶ İmadeddin Halil, *el-İmaratü'l Artukiyye*, Müesseseretü'r-Risale, Beyrut, 1980, 454-456.

verdiği cevap,³⁷ Artuklu yönetiminin çiftçiye yönelik daha merhametli ve üretimi teşvik eden bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir. Buna karşılık Zengî'nin, askerî harcamaları gerekçe göstererek yüksek vergi aldığını ifade etmesi, Musul ile Artuklu ülkesi arasındaki mali anlayış farkını açık biçimde ortaya koymaktadır. Nitekim Musul'da uygulanan vergi oranlarının Artuklu topraklarına kıyasla çok daha yüksek olduğu, bunun da halk nezdinde ciddi hoşnutsuzluk yarattığı anlaşılmaktadır.³⁸

2.2.2. Ticaret

Artuklu ticari hayatında İpek Yolu'nun³⁹ önemli bir yeri vardı. Çin'den başlayarak Orta Asya üzerinden İran'a, oradan Mezopotamya'ya ve Akdeniz kıyısındaki Sûr ile Antakya limanlarına ulaşan İpek Yolu, Orta Çağ'ın en önemli ticaret güzergâhlarından biriydi. Tebriz'den sonra iki ana kola ayrılan bu yolun kuzey kolu Erzurum, Erzincan, Sivas, Tokat, Ankara, Bolu ve Bursa hattını izlerken; güney kolu Van, Bitlis, Diyarbakır, Urfa, Birecik, Halep, Adana, Konya, Akşehir, Kütahya ve Bursa üzerinden ilerlemekteydi. Her iki kol İstanbul'da birleşerek Avrupa'ya uzanmaktaydı. Bu geniş ticaret ağı, söz konusu güzergâh üzerinde yer alan devletlerin ekonomik ve siyasî rekabetine sahne olmuş, İpek Yolu'na hâkim olma mücadelesi sık sık çatışmalara yol açmıştır.⁴⁰

Artuklu Beyliği'nin kurulduğu coğrafya, bu tarihî ticaret yolunun önemli geçiş noktalarından biri üzerinde bulunmaktaydı. Diyarbakır, Mardin ve Hasankeyf gibi merkezlerde hâkimiyet kuran Artuklular, Anadolu, Suriye, İran, Mısır ve Arabistan arasındaki ticaretin kavşak noktasında yer almaktaydı. Bu durum, Artuklu şehirlerinin hem bölgesel hem de uluslararası ticarete aktif rol üstlenmesini sağladı. Diyarbakır'ın Artuklu hâkimiyetine girmesiyle birlikte şehirde ticari hayat belirgin biçimde canlandı ve bayındırlık faaliyetleri hız kazandı. Bu dönemde Diyarbakır, tüccarlarıyla tanınan bir ticaret merkezi hâline geldi. Halı, mefruşat, kumaş ve çadır bezleri şehirde üretilen başlıca ticari mallar arasında yer aldı.⁴¹ Ayrıca para ve kap yapımında kullanılan çinko ve demir, Diyarbakır ve Hani'den ihraç edilen ürünler arasındaydı. Diyarbakır'da "siyah taş" olarak bilinen ve çeşitli alanlarda kullanılan taş da dış ticarete önemli bir yer tutmaktaydı.⁴²

Artuklu hükümdarları ticari canlılığı sürdürmek amacıyla siyasî ve ticarî anlaşmalar yapmaya da önem verdiler. Nitekim 1285 yılında Artuklu emiri ile Ermeni prensi arasında imzalanan anlaşma, ticaretin güvence altına alınmasını ve tüccarların korunmasını amaçlamaktaydı. Bu anlaşmaya göre, iki taraf arasında yapılan ticarete zarar verilmeyecek, tüccarlara zulmedilmeyecek ve adalet esas alınacaktı. Doğu'dan, Batı'dan, Rum diyarından, Acem ülkesinden, Bağdat'tan ve diğer bölgelerden gelen tüccarların, tarafların hâkimiyetindeki topraklarda güven ve huzur içinde faaliyet gösterecekleri taahhüt edilmekteydi. Bu düzenleme, Artuklu yönetiminin ticareti teşvik eden ve güvenliği önceleyen yaklaşımını ortaya koymaktadır.⁴³

³⁷ "Bizler çiftçilere merhametle yaklaşıyoruz, vergilerini azaltıyoruz. Şayet siz bizim yaptığımız gibi yapsaydınız sizden ayrılmayacaklardı." İbn'ül-Esir, *el-Tarih el-bahir fi'd-devleti Atabekiyye*, Kahire, 1967, 79.

³⁸ Köprülü, *Artukoğulları*, 623.

³⁹ İpek Yolu Artukluların kurulduğu dönem olan Orta Çağ'da kullanılan en işlek ticaret yoluydu. Tarihte bu yola hâkim olan devletlerin ekonomik olarak da zenginleşmeye başladıkları görülmektedir. Artuklular İpek Yolu'nun doğu ile batı arasındaki işlek bir noktada kurulduğundan ekonomik olarak gelişmeye başlamıştır. Bu yol ile Doğu'dan getirilen ipek ve baharatlar Avrupa'ya taşınmıştır. Bu yol sayesinde ekonomi canlanmış, toplumlar arası iletişim hızlanmıştır.

⁴⁰ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul, 2003, 240; Nebi Bozkurt, "İpek Yolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 20 Şubat 2024).

⁴¹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 211.

⁴² İmadeddin Halil, *el-İmaratü'l Artukiyye*, 454-456.

⁴³ İmadeddin Halil, *el-İmaratü'l Artukiyye fi'l Cezire ve's-Şam*, Beyrut, 1980, 451.

Ticari hayatın gelişimini desteklemek amacıyla Artuklular, kervansaraylar, hanlar ve köprüler inşa ettiler. Bu yapılar hem yerli hem de yabancı tüccarların güvenli biçimde seyahat etmelerine ve ticaret yapmalarına imkân tanıdı. Kaynaklarda Artuklular döneminde şehirlerin ekonomik ve sosyal açıdan canlı olduğu, pazarların çeşitli erzak ve mallarla dolu bulunduğu ve çevre bölgelerden çok sayıda insanın bu merkezlere geldiği ifade edilmektedir. Ticari gelişmeye paralel olarak cami, medrese, türbe, hamam, çarşı, köprü ve kervansarayların inşa edilmesi, Artuklu şehirlerinin mimari bakımdan da gelişmesini sağlamıştır. Bu dönemde ticaret yalnızca kara yolları üzerinden yürütülmemiş, aynı zamanda Dicle Nehri üzerinde su taşımacılığı da yapılmıştır. Nehir taşımacılığında “kelek” adı verilen araçlar kullanılmış ve bu sayede Diyarbakır’dan Basra’ya yaklaşık yirmi günde ulaşılabilmiştir. Tebriz’i Halep’e, Bağdat’ı Malatya’ya bağlayan yollar üzerinde yer alan Diyarbakır, Anadolu ile Mezopotamya arasında stratejik bir geçiş noktası konumundaydı. Kelekler aracılığıyla buğday, arpa, tomruk, maden tuzu ve kaya tuzu gibi ürünler Diyarbakır’dan Bağdat, Musul ve Basra’ya taşınmaktaydı. Nemli iklimi sebebiyle tahılların kısa sürede bozulduğu Basra’ya düzenli tahıl sevkiyatı yapılması, nehir taşımacılığının önemini artıran unsurlardan biriydi.⁴⁴

Yazılı kaynaklar, 10. yüzyılda Erzen, Bitlis ve daha kuzeydeki Ermeniye şehirlerinden gelen malların Dicle Nehri üzerinden Musul’a aktarılmasında aktif bir liman şehri olan Çattepe/Tell-Fafan’ın, 11. yüzyıldan itibaren bu özelliğini kaybederek sıradan bir yerleşime dönüştüğünü göstermektedir. Bu durumun başlıca sebebi, Mervaniler döneminde bölgede yaygınlaşan eşkıya faaliyetleri nedeniyle ticaret yollarının güvenliğini yitirmesidir. Tüccarların bu güzergâhı kullanmaktan kaçınmaları, Tell-Fafan’ın ticari önemini kaybetmesine yol açmıştır. Artukluların bölgede güç kazanması ve Hasankeyf’in başkent olmasıyla birlikte Midyat ve Nusaybin üzerinden güneye uzanan kara yollarının önem kazanması, nehir taşımacılığını ikinci plana itmiş; Tell-Fafan ise zamanla tamamen terk edilmiştir. Orta Çağ kaynakları, Diyarbakır’dan güneye doğru yapılan nehir taşımacılığı için beş ana limandan söz etmektedir. Bunlar Diyarbakır, Cipas/Hasankeyf, Tell-Fafan, Cezire-i İbn-i Ömer/Cizre ve Musul-Bağdat limanlarıdır. Söz konusu liman yapılarının büyük kısmı nehir kıyısında yer aldığından, kullanım dışı kaldıktan sonra zamanla tahrip olmuştur. Çattepe Höyük dışında bu limanlara dair arkeolojik veriler oldukça sınırlıdır. Bununla birlikte, insan ve yük taşımacılığında kullanılan daha küçük iskele ve durakların varlığı bilinmektedir. Bu durum, Dicle Nehri boyunca uzanan Diyarbakır, Batman ve Siirt yörelerindeki bazı köylerin Kelekçi veya Kayıklı adlarını taşımasıyla da teyit edilmektedir.⁴⁵

2.2.3. Madencilik

Artuklu ülkesi, tarım ve ticaretin yanı sıra madencilik faaliyetleri bakımından da dikkat çekici bir potansiyele sahipti. Bölge, özellikle bakır yatakları açısından zengin olup Orta Çağ’da önemli bir maden sahası konumundaydı. Bilhassa 1122 yılında Ergani’de yeni bir bakır madeninin bulunması, Artuklu ekonomisi açısından kayda değer bir gelişme oldu. Artuklu melikleri, bakır madenlerinin işletilmesini teşvik etmiş, üretimin artırılması için hem mevcut kaynakları değerlendirmiş hem de yeni maden ocaklarının araştırmasını desteklemişlerdir. Madencilik faaliyetlerinin mali yapı ile doğrudan ilişkili olduğu görülmektedir. Artuklu emiri Hüsameddin Timurtaş, 1147 yılında maden sahasına giderek bakır satın almış ve bu bakırdan ilk Artuklu

⁴⁴ Kelek: Genellikle keçi ve az olmakla beraber koyun, inek, oğlak, bufallo tulumlarının nefesle şişirilip yan yana bağlanması daha sonra ise üzerlerine sırk ve odunlardan sağlı sollu kirişler konularak onun üstüne de ince çubuklar dizilerek oluşturulan dört köşeli sala verilen addır. Yusuf Kenan Haspolat, *Diyarbakır Ekonomi Tarihi 1*, Uzman Matbaacılık, İstanbul, 2013, 338-343; Öner, Diyarbakır, 79-80.

⁴⁵ Haluk Sağlamtimur, “Dicle Üzerinde Nehir Taşımacılığı ve Hasankeyf”, *Aktüel Arkeoloji*, (Erişim 7 Nisan 2024).

sikkelerinin bastırılmasını sağlamıştır. Onu takip eden Necmeddin Alpi döneminde (1155–1163) ise gümüş sikkelerin basımına geçilmiştir. Bu gelişmeler, madencilğin yalnızca hammadde üretimiyle sınırlı kalmadığını aynı zamanda para sistemiyle bütünleştiğini göstermektedir.

Artuklu ülkesinde Diyarbakır, Mardin, Hısnıkeyfâ ve Düneyser, darphanelerin bulunduğu başlıca şehirlerdi. Özellikle Diyarbakır, 12. yüzyılda Kastamonu ile birlikte önemli bakır merkezleri arasında yer aldı. Bu durum, bölgede kuyumculuk ve maden sanatının gelişmesine zemin hazırladı. Diyarbakır, maden işçiliği bakımından ileri bir seviyeye ulaşmış; bakır ve demir başta olmak üzere çeşitli madenlerin işlenmesinde önemli bir merkez hâline gelmiştir. Kaynaklarda, Abbâsî halifesinin Dicle Nehri üzerindeki bir köprü için gerekli olan büyük zinciri Hani'den temin ettiği bilgisi de bölgenin maden üretim kapasitesini ortaya koymaktadır.⁴⁶ Artuklular döneminde Diyarbakır ve çevresindeki dağlık alanlarda bakır ve demir yataklarının bulunduğu anlaşılmaktadır.⁴⁷

Hısnıkeyfâ Artukluları döneminde sikke basımı özellikle Diyarbakır ve Hısnıkeyfâ'da yoğunlaşmıştır. İlk sikkeler Fahreddin Kara Arslan devrinde bastırılmış, sonraki hükümdarlar da bu uygulamayı sürdürmüştür. Fahreddin Kara Arslan ve Nureddin Muhammed dönemine ait sikkelerde basım yeri belirtilmezken, Kutbeddin Sökmen, Nâsırüddin Mahmud ve Rükneddin Mevdud dönemlerinde basılan sikkelerde Diyarbakır ve Hısnıkeyfâ darphaneleri açıkça zikredilmiştir. Bu dönemde basılan sikkelerin büyük çoğunluğu bakırdan imal edilmiştir. Madencilik ve maden işçiliğinin gelişmişliği, yalnızca sikkelerle sınırlı kalmamış; gündelik hayatta kullanılan çeşitli eşyalara da yansımıştır. Artuklulardan günümüze ulaşan gümüşten yapılmış küçük eşyalar, kapı tokmakları, tabaklar ve aynalar, dönemin maden sanatının ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından önemli veriler sunmaktadır. Bu bulgular, Artuklu ülkesinde madencilğin ekonomik olduğu kadar sanatsal bir boyuta da sahip olduğunu ortaya koymaktadır.⁴⁸

Artuklu devleti, verimli topraklara, zengin su kaynaklarına ve işlek ticaret yollarına sahip bir coğrafyada kurulmuştu. Bu özellikler, Artukluların siyasî ve askerî bakımdan güçlü oldukları dönemlerde ekonomik bir avantaj sağlamış ancak devletin zayıflama sürecine girmesiyle birlikte aynı unsurlar birer dezavantaja dönüşmüştür. Özellikle ticaret yollarının son dönemlerde göç ve istila güzergâhları hâline gelmesi, siyasî otorite boşluğuna paralel olarak ekonomik yapının da bozulmasına yol açmıştır. Bölgenin Moğollar, Hârizmliler ve Timurlular tarafından istilaya uğraması, ekonomik ve sosyal hayat üzerinde yıkıcı etkiler doğurmuştur. Moğolların ticaret yolları üzerindeki şehirlerde gerçekleştirdikleri yağma, soygun ve saldırılar, uzun süredir canlılığını koruyan ticari faaliyetleri sekteye uğratmıştır. Şehirlerin yakılıp yıkılması yalnızca ekonomik üretimi durma noktasına getirmekle kalmamış aynı zamanda halk arasında güvensizlik ve huzursuzluğun yayılmasına da neden olmuştur. Bu ortamda ticaretin sürekliliği sağlanamamış, pazarlar ve kervan yolları büyük ölçüde işlevsiz hâle gelmiştir.⁴⁹

Siyasal istikrarsızlıkla birlikte, bölgede yaşayan bazı aşiretlerin yağma faaliyetleri de ekonomik düzenin bozulmasında etkili olmuştur. Özellikle dağlık kesimlerde yaşayan Kürt aşiretleri zaman zaman şehirlere inerek yağmalarda bulunmuştur. Kaynaklarda, 1180 yılında bir düğünün basılmasıyla meydana gelen büyük tahribattan ve Diyarbakır çevresinde Cezîre bölgesine yönelik saldırılar sonucu yaşanan can ve mal kayıplarından söz edilmektedir. Ayrıca bedevi Arap

⁴⁶ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 212; Haspolat, *Diyarbakır Ekonomi Tarihi* 1,329.

⁴⁷ Alptekin, "Artuklular".

⁴⁸ Burhan Zengin, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, İstanbul, 2001, 2. Baskı, 62-63.

⁴⁹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 188; Muammer Gül, *Moğol Hâkimiyeti*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005, 157-158.

gruplarının gerçekleştirdiği yağmalama faaliyetleri de bölgedeki güvenlik sorunlarını derinleştirmiştir. Bunların yanı sıra bölgeyi ele geçirmek isteyen yabancı güçlerin şehirlerde yol açtığı yıkımlar, halkın yerleşim yerlerini terk etmesine neden olmuş ve nüfus kayıpları ekonomik gerilemeyi hızlandırmıştır.⁵⁰ Bu süreçte Haçlı saldırıları da önemli bir etken olarak ortaya çıkmıştır. Haçlılar nedeniyle Halep ekonomisinin zayıflaması, Artukluların Halep'ten elde ettikleri gelirlerin azalmasına yol açmış; dolayısıyla Artuklu hazinesi bu durumdan olumsuz etkilenmiştir.⁵¹ Buna ilaveten doğal afetler, salgın hastalıklar, çekirge istilaları ve kıtlık gibi olağanüstü gelişmeler hem üretimi hem de ticareti sekteye uğratarak sosyal ve ekonomik hayatın daha da kötüleşmesine neden olmuştur.⁵²

3. İLMÎ VE KÜLTÜREL FAALİYETLER

Artukluların kuruluş döneminde siyasî mücadeleler ve cihad faaliyetleri ön planda yer aldığı için ilmî ve kültürel faaliyetler sınırlı kalmıştır. Ancak siyasî istikrarın nispeten sağlandığı sonraki safhada, hükümdarların ilim adamlarını himaye etmesiyle birlikte Artuklu ülkesinde ilim, kültür ve sanat alanlarında belirgin bir gelişme yaşanmıştır. Bu süreçte devlet desteğiyle kurulan kurumlar, bölgenin ilmî hayatını canlandırmıştır.⁵³

Artuklular, kendilerinden önceki İslâm devletlerinin tecrübelerinden faydalanarak ilmî faaliyetleri teşvik etti. İnşa edilen medreseler sayesinde çok sayıda âlim yetişti. Mardin, Diyarbakır ve Meyyâfârikîn şehirleri önemli ilmî ve kültürel merkezler hâline geldi. Artuklu hükümdarları ilim insanlarıyla yakından ilgilendi ve onları koruma altına aldı. Bu hükümdarlardan Hüsameddin Timurtaş, ilim ehline gösterdiği ilgi ve cömertlikle tanındı. İbnü'l-Ezrak, Timurtaş'ın din ve ilim adamlarını himaye ettiğini, onların ihtiyaçlarını karşıladığını ve ilmî faaliyetlerini desteklediğini açıkça ifade etti.⁵⁴

Artuklu ve Selçuklu hükümdarları, dinlerine bakılmaksızın tüm ilim ehline değer verdikleri ve ilim adamlarını himaye ettikleri gibi Süryânî ilim ve din adamları, filozoflar ve hekimlerle de yakın ilişkiler kurmuşlardır. Bu durum onların ilme din farkı gözetmeksizin değer verdiğini açıkça göstermektedir. Nitekim Artuklu hükümdarı II. İlgazi'nin Hristiyan bir âlim olan Ebû Saîd b. Hâlid b. el-Mübârek ile dostluk kurması ve onunla ilmî sohbetler yapması, bu yaklaşımın somut bir örneğini teşkil etti. Artuklu sarayında Müslüman olmayan âlimlere de saygı gösterildi.⁵⁵ Hasan b. Hâlid b. Muhtâr en-Nasrânî ve Yahyâ b. Seleme el-Haskefî gibi isimler bu iltifata mazhar oldu.⁵⁶

Artuklular döneminde Diyarbakır, ilmî faaliyetlerin yoğunlaştığı merkezlerden biri oldu. Şehirde ilmî toplantılar ve bilgi yarışmaları düzenlendi; başarılı olanlara ödüller verildi. Bu uygulamalar, halkı ilim öğrenmeye teşvik etti ve eğitimin toplumun geneline yayılmasını amaçladı. Görme engellilerin de ilimden faydalanabilmesi için özel çalışmalar yapıldı. Ali b. Ahmed Zeynüddin el-Âmidî, körler için bir eğitim kurumu açarak bu alanda dikkat çekici bir girişimde bulundu.⁵⁷

⁵⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Târih*, 12/126.

⁵¹ İmadeddin Halil, *el-İmaratü'l Artukiyye*, 441.

⁵² Gerhard Vath, *Artuklu Beyliğinin Yönetimi*, çev. Mehmet Ersan, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, İzmir, 1999, 10-11.

⁵³ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 219.

⁵⁴ İbnü'l-ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, 96-97.

⁵⁵ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 219-220.

⁵⁶ Kamiran Özerverli, "Artuklular'da İlim ve Ebu'l-İzz el-Cezerî", I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, (25-26-27 Ekim 2007), *Mardin Valiliği Kültür Yayını*, Mardin, 2008, (9-32), 2/13-18.

⁵⁷ İmadeddin Halil, *el-İmaratü'l Artukiye*, Müesseseretü'r-Risale, 501-506.

Selâhaddin Eyyûbî'nin 1183 yılında Diyarbakır'ı Nisanoğulları'ndan alarak Hısnıkeyfâ Artuklu emiri Nureddin Muhammed'e vermesi, şehrin ilmî ve kültürel hayatında yeni bir dönemi başlattı. Bu tarihte, yaklaşık 1.040.000 cilt eserden oluşan zengin bir kütüphane de Artukluların eline geçti. Söz konusu kütüphane, Artuklu ülkesinde zaten mevcut olan ilmî faaliyetleri hızlandırdı ve bölgenin önemli ilim merkezlerinden biri hâline gelmesine katkı sağladı. Hükümdarların ilim adamlarına verdiği değer, ilmî üretimi de doğrudan etkiledi. Bu bağlamda, Hısnıkeyfâ Artuklu hükümdarı Mahmud b. Muhammed b. Kara Arslan adına Cezerî, Kitâb fî Ma'rîfeti'l-ḥiyeli'l-hendesîyye adlı eserini kaleme aldı. Yine Melik Mesud adına Zeynüddin Abdurrahim el-Cevberî, el-Muhtâr fî Keşfi'l-Esrâr adlı eserini yazdı. Bu eserler, Artuklu sarayının ilmî üretimi teşvik eden bir merkez olduğunu göstermektedir.⁵⁸

Artuklular döneminin en önemli ilim insanı şüphesiz İsmâil b. Rezzâz el-Cezerî oldu. Cezerî, 1181-1206 yılları arasında Artuklu sarayında yaklaşık yirmi beş yıl görev yaptı ve başmühendislik vazifesini üstlendi. Nureddin Muhammed, Kutbeddin II. Sökmen ve Nâsırüddin Mahmud dönemlerinde sarayda hizmet veren Cezerî, 1205 yılında tamamladığı meşhur eserini Nâsırüddin Mahmud'un isteği üzerine yazdı. Eserde saatler, otomatik makineler, su kaldırma düzenekleri ve mekanik aletler ayrıntılı biçimde ele alındı. Cezerî, ilmî bilginin uygulamayla doğrulanması gerektiğini vurgulayarak, teorik bilginin pratikle desteklenmediği sürece eksik kaldığını açıkça ifade etti. Bu yaklaşım, onun özgün ve deney temelli bir bilim anlayışına sahip olduğunu göstermektedir.⁵⁹ Cezerî, yalnızca kendi döneminde değil, sonraki yüzyıllarda da hem İslâm dünyasında hem Avrupa'da tanınan bir ilim insanı oldu. Ortaya koyduğu eserler, onu yaşadığı çağın ötesine taşıdı ve bilim tarihinin seçkin isimleri arasına yerleştirdi.

Artuklular döneminde yetişen bir diğer önemli isim Fahreddin el-Mardîni oldu. O, dönemin önde gelen hekim ve filozofları arasında yer aldı ve uzun yıllar Necmeddin İlgazi'nin yanında bulundu. Seferler sırasında dahi hükümdara tıp dersleri verdi. Diyarbakır'ın Hani bölgesinde yaşayan Fahreddin el-Mardîni, hekimliğin yanı sıra medreselerde müderrislik yaptı ve çok sayıda talebe yetiştirdi. Vefatından önce zengin kütüphanesini Artukoğlu Hüsameddin'in yaptırdığı medreseye bağışladı. Fahreddin el-Mardîni 1198 yılında vefat etti.⁶⁰

Seyfeddin Âmidî de Artuklu döneminde yetişen önemli ilim insanları arasında yer aldı. 1156 yılında Diyarbakır'da doğan Âmidî, ilk eğitimini burada tamamladıktan sonra Bağdat'a gitti. Bağdat'ta dönemin önde gelen âlimlerinden ders aldı; ayrıca Hristiyan ve Yahudi bilginlerden mantık ve felsefe öğrendi. Şam'da aklî ilimler alanında çalışmalar yaptı ve kelâm, felsefe ile fıkıh sahalarında devrinin en yetkin âlimleri arasında yer aldı.⁶¹

Artuklu tarihinin önemli kaynaklarından birini kaleme alan İbnü'l-Ezrak el-Fârikî ise 1117 yılında Meyyâfârikîn'de doğdu. Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid adlı eserinde Artuklular dönemine dair güncel bilgiler verdi. Şahsî gözlemlerine ve olaylara bizzat şahit olan kişilerin anlatılarına yer verdi. Bu eser, Artuklu tarihi açısından temel kaynaklardan biri olma niteliğini korudu.⁶²

Artuklu hükümdarlarının ilmi teşvik etmeleri ve âlimleri resmî görevlerde istihdam etmeleri, Irak, Suriye, Endülüs ve İran gibi bölgelerden çok sayıda ilim insanının Artuklu ülkesine gelmesini sağladı. Bununla birlikte Artuklu ülkesinden de Bağdat, Şam, Kahire, Musul ve Halep

⁵⁸ Kamiran Özervarlı, "Artuklular'da İlim ve Ebu'l-İzz el-Cezerî", 2/13.

⁵⁹ Kamiran Özervarlı, "Artuklular'da İlim ve Ebu'l-İzz el-Cezerî", 2/21-23.

⁶⁰ Ali Durusoy, "Fahreddin el-Mardîni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 15 Mart 2024).

⁶¹ Emrullah Yüksel, "Âmidî, Seyfeddin" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 16 Mart 2024).

⁶² Ahmet Savran, "İbnü'l-Ezrak el-Fârikî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 25 Mart 2024).

gibi önemli ilim merkezlerine âlimler gönderildi. Bu karşılıklı etkileşim, Artuklu topraklarını dönemin önemli ilmî merkezlerinden biri hâline getirdi.⁶³

4. MİMARİ FAALİYETLER

Artuklular döneminde Diyarbakır ve çevresinde imar faaliyetleri dikkat çekici bir yoğunluğa ulaştı. Bu süreçte camiler, medreseler, köprüler, saraylar, hanlar ve kervansaraylar inşa edildi. Bazı mevcut yapılar ise onarıldı veya yeni işlevler kazandı. İslâmiyet'in bölgede kökleşmesiyle birlikte ibadet mekânlarının sayısı arttı. Bunun yanında ticaret yollarının güvenliğini sağlamak ve ekonomik canlılığı korumak amacıyla ulaşım altyapısına özel önem verildi. Malabadi, Haburman ve Devegeçidi köprüleri bu dönemin en önemli eserleri arasında yer aldı ve hem ticari hareketliliğe hem de askerî sevkiyata katkı sağladı.⁶⁴

4.1. Surlar

Artukluların mimari faaliyetleri yalnızca yeni yapı inşasıyla sınırlı kalmadı. Mevcut savunma sistemlerinin güçlendirilmesi de bu sürecin önemli bir parçasını oluşturdu. Diyarbakır Surları, ilk olarak 349 yılında Doğu Roma İmparatoru II. Constantius tarafından Sâsânî saldırılarına karşı tahkim edilmişti. Sert siyah bazalttan inşa edilen bu surlar, yüzyıllar boyunca çeşitli dönemlerde onarıldı ve eklemelerle güçlendirildi. Artuklular devrinde surların tahrip olan bölümleri tamir edildi, bazı kısımlarına yeni unsurlar ilave edildi.⁶⁵ Hısnıkeyfâ Artuklularına ait üç kitâbe bu müdahaleleri belgelemektedir. Bunlardan biri Urfa Kapısı'nın kuzeyinde yer almakta olup 579/1183 tarihinde Nureddin Muhammed adına yazıldı. Bu kitâbeler, Artukluların şehrin savunmasına verdiği önemi açık biçimde ortaya koymaktadır.⁶⁶

Surlara eklenen en dikkat çekici yapılar Ulu Beden ve Yedi Kardeş burçları oldu. Diyarbakır Surları'nın planı halk arasında kalkan balığına benzetilmekte; Ulu Beden burcu balığın kuyruğunun üst kısmını, Yedi Kardeş burcu ise alt kısmını temsil etmektedir. Ulu Beden burcu, Evli Beden adıyla da bilinmektedir. Bu adlandırma, 19. yüzyıldan itibaren burcun mesken olarak kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Bazı kaynaklarda Ben-u-Sen burcu adıyla da anılmaktadır. Burcun inşasına Nureddin Muhammed döneminde başlanmış, II. Sökmen devrinde çalışmalar sürdürülmüş ve yapı Melik Salih Mahmud döneminde tamamlanmıştır.⁶⁷ Üzerindeki kitâbe, burcun 1208-1209 yıllarında Melik Salih Mahmud'un emriyle inşa edildiğini göstermektedir.⁶⁸

Yedi Kardeş burcu da aynı dönemde Melik Salih Mahmud'un emriyle yaptırıldı. Kitâbesinde tarih belirtilmemekle birlikte, genel kabul yapının 1208-1209 yıllarında inşa edildiği yönündedir. Burç üzerindeki kitâbelerde hükümdarın unvanları ayrıntılı biçimde zikredilmekte; "Nasırü'd-din ve'd-dünya/din ve dünyanın yardımcısı", "İslâm'ın ve Müslümanların sultanı" gibi anlamlara gelen ifadelerle siyasî ve dinî meşruiyeti vurgulanmaktadır. Ayrıca yapının hükümdarın emri ve planı doğrultusunda belirli ustalar tarafından gerçekleştirildiği belirtilmektedir.⁶⁹ Bu yapılar, Artuklu mimarisinin yalnızca savunma ihtiyacına cevap vermekle kalmadığını aynı zamanda hükümdar otoritesini görünür kılan sembolik bir dil geliştirdiğini göstermektedir.

⁶³ İmadeddin Halil, *el-İmaratu'l Artukiye*, Müesseseretü'r-Risale, 502-505.

⁶⁴ Ara Altun, "Artuklu Sanatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 1 Nisan 2024).

⁶⁵ Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, çev. Abdülvehhab Tarzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1985, 12-14.

⁶⁶ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/313- 315.

⁶⁷ Canan Parla - Orhan Cezmi Tuncer, *Yazıtları ve Betimlemeleriyle Diyarbakır Surları*, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları: 17, Diyarbakır, 2016, 17.

⁶⁸ Orhan Cezmi Tuncer, "Artuklu Yapıları", I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27 Ekim 2007), Ed: İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayını, (135-366), Mardin, 2008, 2/142.

⁶⁹ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/323.

Savunma mimarisindeki bu anıtsal yaklaşım, Artukluların idarî ve saray yapılarında da kendini göstermiştir. Diyarbakır İç Kale’de yer aldığı bilinen Artuklu Sarayı hem kaynaklarda yer alan tasvirler hem de arkeolojik bulgular ışığında, dönemin idarî merkezi olarak değerlendirilir. Evliya Çelebi, seyahatnâmesinde sarayın çok sayıda oda ve salondan oluşan büyük ve süslü bir yapı olduğunu, zamanla farklı devlet adamları tarafından eklemeler yapıldığını belirtmektedir. Ayrıca sarayda, eski sultanlar tarafından yaptırılmış bir divanhânenin bulunduğunu ifade etmekte; bu bölümün Artuklu Sarayı’nın ilk çekirdeğini oluşturduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte Evliya Çelebi, yapının Osmanlı döneminde Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından genişletildiğini de aktarmaktadır.⁷⁰ 20. yüzyıl başlarında Diyarbakır’a gelen Albert Gabriel ise Artuklu Sarayı’ndan yüzeyde herhangi bir kalıntı kalmadığını, eski sarayın bir kısmının Osmanlı dönemine ait yapıya dâhil edildiğini belirtmiştir.⁷¹

İç Kale’de Virantepe olarak adlandırılan alanda gerçekleştirilen kazılar, sarayın Artukoğlu el-Melikü’s-Sâlih Nâsirüddin Mahmud döneminde inşa edildiğini ortaya koymuştur.⁷² Bu kazılarda sekizgen planlı bir havuz, selsebil düzeni ve su kanalları gibi unsurlar tespit edilmiş; özellikle renkli cam ve taş küplerle oluşturulmuş mozaikler, Anadolu Türk mimarisinin erken örnekleri arasında dikkat çekmiştir. Geometrik süslemelerin yanı sıra balık ve ördek figürlerini içeren bu kompozisyonlar, Artuklu saray mimarisinin estetik ve teknik açıdan gelişmiş bir düzeye ulaştığını göstermektedir. Ayrıca selsebil kullanımının sonraki dönem Diyarbakır konut mimarisinde devam etmesi, Artuklu saray geleneğinin kalıcı etkisini ortaya koymaktadır.⁷³

Artuklu döneminin askerî mimarisi yalnızca Diyarbakır ile sınırlı kalmamış, bölgenin diğer stratejik merkezlerinde de kendini göstermiştir. Bu bağlamda Silvan Kalesi, Roma-Bizans dönemlerinden itibaren önemini koruyan ve Artuklular devrinde de güçlendirilen bir savunma yapısıdır. Necmeddin Alpi adına düzenlenen 1166 tarihli kitâbe, kalenin Artuklu hâkimiyeti altında tahkim edildiğini belgelemektedir.⁷⁴ Bununla birlikte kale, 13. yüzyıl ortalarında Moğol kuşatmaları sırasında büyük ölçüde tahrip edilmiştir.⁷⁵

Bütün bu veriler birlikte değerlendirildiğinde, Artuklu mimarisinin savunma, idarî ve temsil işlevlerini bir arada barındıran bütüncül bir anlayışa dayandığı anlaşılmaktadır. Surlar, burçlar, saray ve kaleler yalnızca askerî-stratejik ihtiyaçlara cevap vermenin yanı sıra hükümdarların siyasî kudretini, dinî meşruiyetini ve estetik tercihlerini yansıtan anıtsal unsurlar olarak Diyarbakır ve çevresinin şehir silüetine kalıcı biçimde damga vurmuştur.

4.2. Camiler

Camiler, Artuklu mimarisinin en belirgin ve kurumsal unsurlarından birini teşkil etmektedir. Diyarbakır’ın İslâm hâkimiyetine girmesiyle başlayan İslâmlaşma süreci, Artuklular döneminde inşa edilen yeni ibadet yapılarıyla daha sistemli ve kalıcı bir nitelik kazanmıştır. Bu süreç yalnızca Diyarbakır merkezle sınırlı kalmamış; Silvan (Meyyâfârikîn), Çermik, Eğil, Lice ve Hani gibi yerleşimlerde de cami inşası yoluyla dinî ve toplumsal hayatın kurumsallaştığı görülmüştür. Böylece camiler, yalnızca ibadet mekânı olmanın ötesinde, şehir dokusunu şekillendiren ve İslâmî kimliği görünür kılan mimarî odaklar hâline gelmiştir.

⁷⁰ Evliya Çelebi, “*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*”, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, 4/439; Oktay Aslanapa, “*Diyarbakır Sarayı Kazısından İlk Raporu (1961)*”, Türk Arkeoloji Dergisi, S:17, 10-11.

⁷¹ Albert Gabriel, *Voyage Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, 153-157.

⁷² Şevket Beysanoğlu, *Gün Işığında Çıkarılan İki Anadolu Şaheseri, Diyarbakır’ım*, Ankara, 1982-1986, 2/121-125.

⁷³ Ara Altun, “*Artuklu Sanatı*”.

⁷⁴ Murat Pıçak, “*Artuklular Döneminde Diyarbakır’ın Sosyo-Ekonomik Durumu*”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27 Ekim 2007), Ed: İbrahim Özcoşar, Mardin, 2008, (499-522), 2/ 512-513.

⁷⁵ Nejat Satıcı, “*Silvan’daki Tarihi Eserler*”, Diyarbakır’da Çevre ve Doğa Sempozyumu, Diyarbakır, 2010, 2/355-356.

Silvan Ulu Camii (Meyyâfârikîn Ulu Camii), Artuklu cami mimarisinin en önemli örneklerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Halk arasında Selâhaddin Eyyûbî Camii olarak da anılan yapı, geçirdiği büyük yıkımın ardından Artuklu hükümdarı Timurtaş'ın oğlu Necmeddin Alp tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Taş işçiliğinin niteliği, mihrap önü kubbesi ve enine gelişen plan şeması, yapının Türk-İslâm mimarisi içindeki özgün konumunu ortaya koymaktadır. Sonraki dönemlerde gerçekleştirilen onarımlar ve mihrapta görülen yenilemeler, caminin tarih boyunca kullanımını sürdürdüğünü ve farklı siyasî dönemlerin mimarî müdahalelerine sahne olduğunu göstermektedir.⁷⁶

Artuklu dinî mimarisinin bir diğer önemli örneği olan Çermik Ulu Camii, Hısnıkeyfâ Artuklu hükümdarı Fahreddin Kara Arslan devrinde inşa edilmiştir. Kitâbe verileri, yapının İnaloğulları'ndan İlaldı tarafından yaptırıldığını göstermektedir. Moğol istilası sırasında zarar görmesine rağmen, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde gerçekleştirilen onarımlar sayesinde varlığını korumuş ve sürekliliğini günümüze kadar taşımıştır. Bu durum, Artuklu camilerinin sonraki dönemlerde de önemini muhafaza ettiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.⁷⁷

Bölgedeki diğer örnekler ise Artuklu mimarî üslubunun taşra yerleşimlerine de yayıldığını göstermektedir. Eğil Ulu Camii (Taciyan Camii), kesin inşa tarihi bilinmemekle birlikte plan özellikleri ve mimarî tekniği itibarıyla Artuklu dönemine tarihlendirilmektedir. Günümüze yalnızca sınırlı kalıntılar ulaşmış olsa da yapı bölgedeki dinî mimarinin tarihsel sürekliliğine işaret etmektedir.⁷⁸ Benzer şekilde Lice Ulu Camii'den günümüze yalnızca minare ulaşmıştır. Beyaz taştan inşa edilen ve "Akminare" olarak anılan bu minare, Mardin Artuklu hükümdarları döneminde gerçekleştirilen inşa faaliyetlerinin somut bir göstergesidir.⁷⁹ Hani Ulu Camii de kesin tarihlendirme konusunda tartışmalar bulunmakla birlikte, üslup özellikleri sebebiyle Artuklu eseri olarak değerlendirilmektedir. Yapının Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde geçirdiği onarımlar, caminin işlevsel sürekliliğini ortaya koymaktadır.⁸⁰

Camiler dışında, Diyarbakır Camii Kebir Mahallesi ile İskender Paşa Mahallesi arasında yer aldığı bilinen ancak günümüze ulaşmayan İmadiye Mescidi de Artuklu dönemi dinî mimarisi içinde anılmaktadır. Bu mescid, Mardin Artuklularından Melik Salih'in oğlu İmadüddin Bey (1312-1364) tarafından inşa ettirilmiş olup Artuklu hanedanının Diyarbakır'daki dinî yapı faaliyetlerinin geç dönemde de sürdüğünü göstermektedir.⁸¹

Bütün bu örnekler birlikte değerlendirildiğinde, Artuklular döneminde cami inşasının yalnızca dinî bir ihtiyaçtan kaynaklanmadığı aynı zamanda siyasî meşruiyetin, şehirleşmenin ve kültürel kimliğin mimarî ifadesi olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Artuklu camileri, taş işçiliği, plan şeması ve süsleme anlayışı bakımından bölgesel bir üslup geliştirmiş; Diyarbakır ve çevresinde İslâmî mimarinin kalıcı izlerini bırakmıştır.

⁷⁶ İbnu'l-ezrak, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, 92; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/327; Oktay Aslanapa, "Anadolu Türk Mimarisi", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, 2/335; Ömer Cide, *Silvan (Meyyâfârikîn)*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2023, 111

⁷⁷ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/329.

⁷⁸ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/330; Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1978, 244-245; Muhammet Arslan, "Artukoğulları Beyliğinin Diyarbakır'da İnşa Ettiği Cami ve Mescitler", *Diyarbakır Sanat Tarihi Yazıları*, Ed. Sahure Yariş, Ankara, Akademisyen Yayınevi, Ankara, 2023, 201.

⁷⁹ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/379.

⁸⁰ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 2/674.

⁸¹ Arslan, "Artukoğulları Beyliğinin Diyarbakır'da İnşa Ettiği Cami ve Mescitler", 206.

4.3. Medreseler

Medreseler, İslâm dünyasında ilmî, dinî ve kültürel hayatın temel kurumları arasında yer almaktadır. Büyük Selçuklular döneminde yaygınlaşan medrese geleneği, Artuklular tarafından da sürdürülerek fethedilen şehirlerde ilmî hayatın canlandırılmasına hizmet etti. Artuklu medreselerinde yalnızca dinî ilimler değil; tıp, riyâziye, felsefe ve tabii ilimler gibi alanlar da okutuldu. Bu yönüyle medreseler, dönemin çok yönlü eğitim anlayışını yansıtan kurumlar hâline geldi.⁸²

Artuklular döneminde özellikle Diyarbakır önemli bir eğitim merkezi olarak öne çıktı. Şehirde inşa edilen Mesudiye, Zinciriye ve Hatuniye medreseleri, ilmî ve kültürel hayatın gelişmesine önemli katkılar sağladı. Günümüze ulaşmayan Şücaie Medresesi'nin 1208 tarihli bir çeşme kitâbesinden bu dönemde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Yine 12. yüzyıl sonu ile 13. yüzyıl başına tarihlendirilen ve Seyfeddin Âmidî'ye nispet edilen Seyfüddin Medresesi de Artuklu devrine ait olmakla birlikte günümüze ulaşmamıştır.⁸³

Artuklu medreseleri arasında en önemlisi Mesudiye Medresesi'dir. Mesudiye Medresesi, Diyarbakır Ulu Camii'nin kuzeyinde yer almakta olup şehirde inşa edilen ilk büyük medrese kabul edilmektedir. Kitâbelerden, yapımına 1198 yılında Artuklu hükümdarı Ebû Muzaffer II. Sökmen döneminde başlandığı; inşaatın Melik Salih Nâsirüddin Mahmud ve ardından Melik Mesud (Mevdud) dönemlerinde sürdürülerek 1223 yılında tamamlandığı anlaşılmaktadır. Açık avlulu ve iki katlı planıyla dikkat çeken medrese, uzun bir inşa sürecine yayılması sebebiyle bütüncül bir mimari anlayıştan ziyade kademeli bir gelişim göstermiştir. Mesudiye Medresesi'nde dinî ilimlerin yanı sıra tıp, matematik, astronomi ve felsefe gibi alanlarda da eğitim verilmesi, burayı Anadolu'daki erken dönem yüksek öğretim merkezlerinden biri hâline getirmiştir. Yapıda yer alan döner denge taş sütunları, Artuklu mimarisinin mühendislik bilgisini yansıtan dikkat çekici unsurlar arasında yer almaktadır.⁸⁴

Mesudiye Medresesi'ni tamamlayıcı nitelikte olduğu kabul edilen Zinciriye Medresesi, Ulu Camii'nin güneybatısında konumlanmıştır. Zinciriye Medresesi, kitâbelerin yetersizliği sebebiyle kesin olarak tarihlendirilememekle birlikte genel kanaatle Artuklu dönemine atfedilmektedir. Bazı araştırmacılar yapıyı 1198 yılına, bazıları ise Eyyübîler dönemine tarihlendirmektedir. Evliya Çelebi'nin "Mercaniye Medresesi" adıyla zikrettiği bu yapı, çok sayıda odası, avlusundaki havuzu ve geniş abdest alanlarıyla Mesudiye Medresesi'ne kıyasla daha işlevsel bir plan sergilemektedir. Zinciriye Medresesi, I. Dünya Savaşı'na kadar eğitim işlevini sürdürmüştü; daha sonra farklı amaçlarla kullanılmış ve günümüzde dinî eğitim kurumu olarak hizmet vermeye devam etmiştir.⁸⁵

Artuklu medreseleri arasında Hatuniye (Zeynebiye) Medresesi de önemli bir yere sahiptir. Hatuniye Medresesi, Diyarbakır'ın Hani ilçesinde yer almakta olup inşa tarihine dair kesin bir kitâbe bulunmamaktadır. Araştırmacılar yapıyı genel olarak 13. yüzyıla tarihlendirmektedir.

⁸² Alptekin, "Artuklular".

⁸³ Canan Parla, *Surları ve Türk Dönemi Dokusuyla Diyarbakır Kenti*, (Erişim 28 Mart 2024)

⁸⁴ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/335-339

⁸⁵ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/333; Abdurrahman Acar, "Diyarbakır Medreseleri ve Osmanlı Eğitim Sistemindeki Yerleri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Haz: Bahaeddin Yediyıldız- Kerstin Tomenandal, 1, Ankara, 2008, 1/126; Akbulut, *Diyarbakır*, 83- 161; Mehmet Şefik Korkusuz, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi", *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları: 1, İstanbul, 2003, 29; Ali Melek- Abdullah Demir, *Dini Değerleri ile Diyarbakır*, Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları, Diyarbakır, 2009, 161.

Kısmen harap olan yapı, 1993 yılında gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarıyla yeniden kullanılabilir hâle getirilmiştir.⁸⁶

Netice itibariyle Artuklu medreseleri, yalnızca dinî eğitimin verildiği yapılar değil aynı zamanda çok disiplinli öğretim anlayışının benimsendiği, ilmî üretimi teşvik eden kurumlar olarak öne çıkmaktadır. Bu medreseler, Artuklu ülkesinin ilmî ve kültürel kimliğinin şekillenmesinde belirleyici rol oynamış ve Diyarbakır'ı Orta Çağ İslâm dünyasının önemli eğitim merkezlerinden biri hâline getirmiştir.

4.4. Köprüler

Artuklular döneminde köprüler, ticaretin sürekliliğini ve ulaşım güvenliğini sağlamak açısından mimari faaliyetler içinde özel bir yere sahipti. Diyarbakır'ın da içinde bulunduğu Cezîre bölgesi, Anadolu, Suriye ve Irak arasındaki geçiş yollarının kavşak noktasında yer aldığından, köprü inşası hem ekonomik hem de stratejik bir zorunluluk hâline gelmişti. Artuklu hükümdarları bu ihtiyacı dikkate alarak özellikle ana ticaret yolları üzerinde kalıcı ve sağlam köprüler inşa ettirmiştir.

Artuklular döneminde Yakınoğu ve Anadolu'da, açıklık bakımından kendi çağının en büyük köprülerinin yapıldığı görülmektedir. Bu köprüler genellikle bazalt taştan inşa edilmiş, mimari kitâbelerle birlikte yan yüzlerinde astrolojik ve sembolik kabartmalara yer verilmiştir. Diyarbakır ve çevresinde bu döneme tarihlenen başlıca köprüler Malabadi, Haburman, Devegeçidi ve Ambar Çayı köprüleridir.⁸⁷

Artuklu mimarisinin en anıtsal eserlerinden biri olan Malabadi Köprüsü, Batman Çayı üzerinde, Diyarbakır-Bitlis yolu üzerinde inşa edilmiştir. Tek gözlü olarak tasarlanan köprü, Mardin Artuklu hükümdarı Timurtaş tarafından 1147-1148 yıllarında yaptırılmıştır. Geniş kemeri ve kemerin iki yanında yolcular için düzenlenen barınak odaları, yapının hem mühendislik hem de işlevsellik açısından ileri bir seviyede olduğunu göstermektedir. Evliya Çelebi ve Albert Gabriel gibi isimler, köprünün açıklığını ve mimari yapısını özellikle vurgulamış; yapının döneminin çok ötesinde bir teknikle inşa edildiğini belirtmişlerdir. Köprü, 2009-2014 yılları arasında kapsamlı bir restorasyondan geçirilmiştir.⁸⁸

Haburman Köprüsü, Diyarbakır'ın Çermik ilçesi yakınlarında Sinek Çayı üzerinde yer almakta olup üç gözlü bir yapıya sahiptir. Ortadaki sivri kemerli açıklık, yanlardaki daha küçük kemerlerle desteklenmiştir. Köprü, 1179 yılında Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpi'nin kızı Zübeyde Hatun tarafından yaptırılmıştır. Kitâbesi, kadınların Artuklu mimari faaliyetlerindeki rolünü göstermesi bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Tarih boyunca çeşitli onarımlar geçiren yapı, son olarak 1927 yılında tamir edilmiştir.⁸⁹

Devegeçidi Köprüsü, Devegeçidi suyunun Dicle Nehri'ne döküldüğü noktada yer almakta olup yedi gözlü, sivri kemerli ve tamamen bazalt taştan inşa edilmiş bir köprüdür. Yapı,

⁸⁶ Hüseyin Rahmi Ünal, *Diyarbakır İlindeki Bazı Türk-İslam Anıtları Üzerine İnceleme*, Erzurum, 1975, 66; Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri*, İstanbul, 1970-1972, 2/155; Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*, 257; Ali Melek- Abdullah Demir, *Dini Değerleri ile Diyarbakır*, 153.

⁸⁷ Kazım Çeçen, "Köprü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 16 Mayıs 2024).

⁸⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Zuhuri Danışman Neşri, İstanbul, 1970, 6/165-166; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 346. F. Meral Halifeoğlu- Cengiz Noyan- Zülfikar Halifeoğlu, "Tarihi Malabadi Köprüsü'nün Restorasyon Çalışmasında Kullanılan İskele Sisteminin Özellikleri ve Korumadaki Önemi", Uluslararası Katılımlı 6. Tarihi Yapıların Korunması ve Güçlendirilmesi Sempozyumu, 2-3-4- Kasım 2017, 579.

⁸⁹ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/348; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, 206; Semavi Eyice, "Haburman Köprüsü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 15 Mayıs 2024).

Artukoğulları'ndan Mahmûd b. Muhammed b. Kara Arslan tarafından 1218-1219 yıllarında yaptırılmıştır. Kitâbelerinden mimarının Halepli Ca'fer olduğu anlaşılmaktadır. Zaman içinde zarar gören köprü, 1971 yılında Karayolları Genel Müdürlüğü tarafından kısmen onarılmıştır.⁹⁰

Ambar Çayı Köprüsü ise Diyarbakır-Silvan yolu üzerinde yer almakta ve yirmi gözlü yapısıyla dikkat çekmekteydi. Aslen Mervânîler döneminde inşa edilen köprü, Artuklu hükümdarı Mevdud devrinde 1223 yılında esaslı bir onarımdan geçirilmiş ve kitâbesi yenilenmiştir. Ancak yapı günümüze ulaşmamıştır.⁹¹

Genel olarak değerlendirildiğinde Artuklu köprüleri, yalnızca ulaşımı sağlayan yapılar değil; ticari güvenliği temin eden, mühendislik bilgisini ve siyasî otoriteyi yansıtan anıtsal eserlerdir. Bu köprüler, Artuklu mimarisinin teknik düzeyini ve devletin ekonomik hayata verdiği önemi açık biçimde ortaya koymaktadır.

5. SONUÇ

Artuklular, Orta Çağ'da Cezîre bölgesinde siyasi hâkimiyet kurarak Diyarbakır, Mardin, Hısnıkeyfâ ve Meyyâfârikîn gibi merkezlerde yaklaşık üç asır boyunca etkili bir yönetim ortaya koymuştu. Stratejik bakımdan Anadolu, Suriye ve Irak arasında bir geçiş sahasında yer alan bu coğrafya, Artuklu idaresine hem önemli fırsatlar sunmuş hem de ciddi meydan okumalar getirmişti. Buna rağmen Artuklular, siyasi istikrarın sağlandığı dönemlerde bölgeyi yalnızca askerî bakımdan değil; ekonomik, ilmî, kültürel ve mimari açılarından da geliştirmeyi başarmıştı.

Toplumsal yapı bakımından Artuklu ülkesinin çok dinli ve çok etnikli bir karaktere sahip olduğu görülmekteydi. Müslüman unsurların yanı sıra Süryânî, Ermeni, Rum ve Yahudi toplulukların bir arada yaşadığı bu coğrafyada, genel olarak dinî hoşgörü ve birlikte yaşama kültürü hâkim olmuştu. Sünnî İslâm, özellikle Hanefî ve Şâfiî mezhepleri üzerinden belirleyici bir konuma ulaşırken tasavvufî hareketler de toplumsal hayat üzerinde etkili olmuştu. Gayrimüslim unsurların ticaret, zanaat ve tarım alanlarında aktif biçimde varlık göstermesi, ekonomik canlılığa katkı sağlamıştı. Artuklu yönetiminin adalet temelli yaklaşımı ve farklı inanç gruplarına karşı görece müsamahalı politikası, şehirlerde sosyal düzenin korunmasına imkân vermişti. Bununla birlikte, Bâtınî faaliyetler veya dönemsel aşiret hareketleri gibi güvenlik sorunları zaman zaman iç istikrarı zorlamıştı.

Ekonomik yapı incelendiğinde Artuklu ülkesinin temel dayanağının tarım olduğu anlaşılmaktaydı. Dicle ve Fırat havzalarının sağladığı sulama imkânı, verimli ovalar ve geniş otlaklar ziraî üretimi desteklemişti. Bağcılık, bostancılık ve hububat üretimi şehir ekonomisiyle bütünleşmiş; tarıma dayalı zanaat ve ticaret faaliyetleri gelişme göstermişti. Vergi politikalarında şer'î esaslara riayet edilmesi ve oranların makul seviyede tutulması, üreticiyi koruyan bir ekonomik düzenin oluşmasına katkı sağlamıştı. Bu durum, komşu bölgelerdeki ağır vergi uygulamalarından kaçan nüfusun Artuklu topraklarına yönelmesine ve şehirlerin demografik olarak büyümesine zemin hazırlamıştı.

Ticaret ise Artuklu ekonomisinin ikinci önemli ayağını oluşturmuştu. İpek Yolu'nun kuzey ve güney kolları üzerinde yer alan Diyarbakır ve çevresi, Doğu ile Batı arasında bir ticaret kavşağı niteliği taşımıştı. Kara yollarının yanı sıra Dicle Nehri üzerinden gerçekleştirilen taşımacılık, bölgesel ve uluslararası ticareti güçlendirmişti. Kervansaraylar, hanlar, köprüler ve liman yapıları ticari hayatın altyapısını oluşturmuştu. Artuklu yöneticilerinin tüccarları korumaya

⁹⁰ Semavi Eyice, "Devegeçidi Köprüsü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 15 Mayıs 2024).

⁹¹ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1/ 351- 352.

yönelik siyasî ve ticarî anlaşmalar yapmaları, ekonomik güvenliği önceleyen bir anlayışın göstergesi olmuştur. Bu çerçevede ticaret yalnızca gelir kaynağı değil, aynı zamanda şehirleşme ve mimari gelişimin de itici gücü hâline gelmiştir.

Madencilik faaliyetleri de Artuklu ekonomisinde dikkate değer bir yer tutmuştur. Özellikle Ergani ve Hani çevresindeki bakır yatakları, bölgeyi önemli bir maden sahası hâline getirmişti. Bakır ve demirin işlenmesi hem sikke basımında hem de gündelik eşya üretiminde kullanılmıştı. Diyarbakır ve Hısnıkeyfâ'daki darphaneler, ekonomik hayatın kurumsallaştığını ve para sisteminin istikrarlı biçimde işlediğini göstermekteydi. Madencilik gelişmesi, aynı zamanda maden sanatında estetik bir seviyeye ulaşılmasına da imkân tanımıştı. Bununla birlikte, Artuklu ekonomisi siyasi gücün zayıfladığı dönemlerde ciddi sarsıntılar yaşamıştı. Moğol, Hârizm ve Timur istilaları; ticaret yollarının tahrip edilmesi, şehirlerin yakılıp yıkılması ve nüfus hareketleri ekonomik düzeni derinden etkilemişti. Güvenliğin zayıflaması, aşiret hareketleri ve yağma faaliyetleri üretim ve ticaretin sürekliliğini sekteye uğratmıştı. Ayrıca doğal afetler, kıtlık ve salgın hastalıklar da ekonomik gerilemeyi hızlandırmıştı. Bu gelişmeler, coğrafi avantajların güçlü bir merkezi otorite olmadan sürdürülebilir olmadığını ortaya koymuştu.

İlmî ve kültürel hayat açısından Artuklu dönemi dikkat çekici bir gelişim sürecine sahne olmuştu. Siyasi istikrarın sağlandığı dönemlerde hükümdarların ilim adamlarını himaye etmesi, medreselerin kurulması ve kütüphanelerin zenginleşmesi, bölgeyi önemli bir ilim merkezi hâline getirmişti. Diyarbakır ve Mardin, dinî ilimlerin yanı sıra tıp, matematik, astronomi ve felsefe gibi alanlarda da eğitim verilen merkezler olarak öne çıkmıştı. Farklı din ve kültürlerle mensup âlimlerin saray çevresinde yer bulması, ilmî faaliyetlerin kapsayıcı bir anlayışla yürütüldüğünü göstermekteydi. Bu ortam, özellikle Cezerî gibi bilim tarihine yön veren bir ismin yetişmesine zemin hazırlamıştı. Onun mekanik alanındaki çalışmaları, Artuklu sarayının bilimsel üretimi teşvik eden yapısını açık biçimde yansıtmaktaydı.

Mimari faaliyetler ise Artuklu varlığının en görünür ve kalıcı unsurlarından biri olmuştu. Camiler, medreseler, köprüler, surlar ve burçlar yalnızca işlevsel yapılar değil; aynı zamanda siyasi otoritenin ve estetik anlayışın sembolleri olarak inşa edilmişti. Diyarbakır Surları'ndaki burçlar, Malabadi ve Haburman Köprüleri gibi eserler, mühendislik bilgisinin ulaştığı seviyeyi ortaya koymaktaydı. Medreseler, ilmî hayatın kurumsal çerçevesini oluştururken camiler dinî kimliğin güçlenmesine hizmet etmişti. Köprüler ve ulaşım yapıları ise ekonomik ve askerî hareketliliği destekleyen stratejik unsurlar olarak öne çıkmıştı.

Netice itibarıyla Artuklular, sınırlı siyasi güçlerine rağmen buldukları coğrafyanın imkânlarını etkin biçimde kullanarak dengeli bir yönetim modeli ortaya koymuştu. Adalet temelli maliye politikası, ticareti teşvik eden yaklaşım, ilmî faaliyetlere verilen destek ve anıtsal mimari eserler, Artuklu dönemini bölge tarihi içinde özgün bir konuma yerleştirmişti. Siyasi baskılar ve istilalar sonucunda güç kaybetmiş olsalar da bıraktıkları mimari miras, ilmî katkılar ve ekonomik düzen anlayışı, Orta Çağ Anadolu ve Cezîre tarihinin şekillenmesinde kalıcı izler bırakmıştı. Bu yönüyle Artuklular, yalnızca bir beylik değil; çok kültürlü bir coğrafyada devlet tecrübesi üretmiş, şehirleşme ve medeniyet inşasına katkı sağlamış bir siyasi oluşum olarak değerlendirilmekteydi.

KAYNAKÇA

- Acar, Abdurrahman, “Diyarbakır Medreseleri ve Osmanlı Eğitim Sistemindeki Yerleri”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Haz: Bahaeddin Yediyıldız- Kerstin Tomenandal, C.1, Ankara, 2008
- Akbulut, İlhan, “Diyarbakır”, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları:8, Diyarbakır, 1998
- Akyüz, Gabriel, “Süryanilerin Artuklularla İlişkileri”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27 Ekim 2007), Editör: İbrahim Özcoşar, C.1, Mardin Valiliği Kültür Yayını, Mardin, 2008, (369-386)
- Alptekin, Coşkun, “Artuklular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 20 Aralık 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/artuklular#1>
- Altun, Ara, “Anadolu’da Artuklu Devri Türk Mimarisi’nin Gelişmesi”, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1978
- Altun, Ara, “Artuklu Sanatı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 1 Nisan 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/artuklular#2-artuklu-sanati>
- Arslan, Muhammet, “Artukoğulları Beyliğinin Diyarbakır’da İnşa Ettiği Cami ve Mescitler” Diyarbakır Sanat Tarihi Yazıları, Ed: Doç. Dr. Sahure Yariş, Ankara, Akademisyen Yayınevi, Ankara, 2023
- Aslanapa, Oktay, “Anadolu Türk Mimarisi”, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, C.2, Ankara, 1992
- Aslanapa, Oktay, “Diyarbakır Sarayı Kazısından İlk Raporu (1961)”, Türk Arkeoloji Dergisi, S: 17
- Ataoğlu, Remzi, “Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı”, XI. Türk Tarih Kongresi, C. 2. Ankara, 1994
- Beysanoğlu, Şevket, “Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi”, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 3 Cilt, Ankara, 1998
- Beysanoğlu, Şevket, “Gün Işığında Çıkarılan İki Anadolu Şaheseri, Diyarbakır’ım”, C.2, Ankara, 1982-1986
- Bozkurt, Nebi, “İpek Yolu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 20 Şubat 2024).
- Cide, Ömer, *Silvan (Meyyâfârîkîn)*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2023.
- Çeçen, Kazım, “Köprü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 16 Mayıs 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kopru>
- Çelik, Mehmet, “Süryani Tarihi”, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1996
- Darkot, Besim, “Diyarbakır”, İslâm Ansiklopedisi, C.3, İstanbul, 1963
- Durusoy, Ali, “Fahreddin el-Mardîni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 15 Mart 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/fahreddin-el-mardini>
- Erkal, Mehmet, “Öşür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 10 Şubat 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/osur#1>
- Evliya Çelebi, “Evliya Çelebi Seyahatnamesi”, Zuhuri Danışman Neşri, C.6, İstanbul, 1970
- Evliya Çelebi, “Evliya Çelebi Seyahatnamesi”, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, C.4
- Eyice, Semavi, “Haburman Köprüsü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 15 Mayıs 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/haburman-koprusu>
- Eyice, Semavi, “Devegeçidi Köprüsü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 15 Mayıs 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/devegecidi-koprusu>

- Gabriel, Albert, “*Voyage Archéologiques dans la Turquie Orientale*”. Paris, 1940
- Göyünç, Nejat, “Diyarbakır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 7 Aralık 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/diyarbakir#1>
- Gül, Muammer, “*Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları*”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27 Ekim 2007), Editör: İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayını, C.2, Mardin, 2008, (431-452)
- Gül, Muammer, “*Moğol Hâkimiyeti*”, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005
- Halifeoğlu F. Meral - Cengiz Noyan- Zülfiyar Halifeoğlu, “*Tarihi Malabadi Köprüsü'nün Restorasyon Çalışmasında Kullanılan İskele Sisteminin Özellikleri ve Korumadaki Önemi*”, Uluslararası Katılımlı 6. Tarihi Yapıların Korunması ve Güçlendirilmesi Sempozyumu, 2-3-4- Kasım 2017
- Haspolat, Yusuf Kenan, “*Diyarbakır Ekonomi Tarihi 1*”, Uzman Matbaacılık, İstanbul, 2013
- İbn'ul-Esîr, İzzuddin Ebü'l Hasan Ali b. Muhammed, “*el-Kâmil Fi't-Târih*”, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmirî, 10 Cilt, Beyrut: Dârü'l Kitâbi'l Arabbiye, 1997
- İbnu'l-Ezrak El-Fâriki, “*Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*”, çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1992
- İbn Havkal, “*10. Asırda İslam Coğrafyası*”, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014
- İmadeddin Halil, “*el-İmaratü'l Artukiyye fi'l Cezire ve's-Şam*”, Beyrut, 1980
- İmadeddin Halil, “*el-İmaratu'l Artukiye, Müesseseretü'r-Risale*”, Beyrut, 1980
- Korkusuz, Mehmet Şefik, “*Evliya Çelebi Seyahatnamesi*”, Seyahatnamelerde Diyarbakır, Kent Yayınları: 1, İstanbul, 2003
- Köprülü, Mehmet Fuat, “*Artukoğulları*”, *İslâm Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, Eskişehir, 1997
- Kütük, Ahmet, “*Bizans İmparatorluğu Zamanında Amida (Diyarbakır) (IV.-VII. Yüzyıl)*”, Uluslararası Tarih Dergisi, 2015
- Melek Ali- Abdullah Demir, “*Dini Değerleri ile Diyarbakır*”, Diyarbakır İl Müftülüğü Yayınları, Diyarbakır, 2009
- Nasır-I Hüsrev, “*Sefername*”, çev. Abdülvehhab Tarzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1985
- Öner, Abdulkerim, “*Diyarbakır*”, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2024
- Özcoşar, İbrahim, “*Artuklular*”, Mardin Valiliği Kültür Yayını, Mardin, 2008, C.2
- Özer, M. Halis, “*Artuklular Devletinde Önemli Ticaret Yolları ve İktisadi Hayata Etkileri*”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, (25-26-27 Ekim 2007), Ed: İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayını, C. 2, Mardin, 2008, (471-480)
- Özervarlı, Kamiran, “*Artuklular'da İlim ve Ebu'l-İzz el-Cezerî*”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27 Ekim 2007), Ed: İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayını, C.2, Mardin, 2008, (9-32)
- Parla, Canan, “*Surları ve Türk Dönemi Dokusuyla Diyarbakır Kenti*”, (Erişim 28 Mart 2024), <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01>
- Parla, Canan- Orhan Cezmi Tuncer, “*Yazıtları ve Betimlemeleriyle Diyarbakır Surları*”, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları: 17, Diyarbakır, 2016
- Pıçak, Murat, “*Artuklular Döneminde Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Durumu*”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27 Ekim 2007), Ed: İbrahim Özcoşar, C.2, Mardin, 2008, (499-522)

- Satıcı, Nejat, “*Silvan’daki Tarihi Eserler*”, *Diyarbakır’da Çevre ve Doğa Sempozyumu*, C.2, Diyarbakır, 2010
- Sağlamtimur, Haluk, “*Dicle Üzerinde Nehir Taşımacılığı ve Hasankeyf*”, *Aktüel Arkeoloji*, Erişim 7 Nisan 2024, https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/tahribat/dicle-uzerinde-nehir-tasimaciligi-ve-hasankeyf#google_vignette
- Savran, Ahmet, “İbnu’l-Ezrak el-Fârîki”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 25 Mart 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-ezrak-el-fariki>
- Sözen Metin, “*Anadolu Medreseleri*”, İstanbul, 1970-1972
- Şeşen, Ramazan, “*İmad-al-Din al-Kâtib al-İsfahâni’nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler*”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C.3, Ankara, 1971
- Şeşen, Ramazan, “*Cezire*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 5 Kasım 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cezire>
- Tabakoğlu, Ahmet, “*Türk İktisat Tarihi*”, İstanbul, 2003
- Taşgın, Ahmet, “*Yezîdiyye*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 20 Ocak 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yezidiyye>
- Tuncer, Orhan Cezmi, “*Artuklu Yapıları*”, I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri (25-26-27 Ekim 2007), Ed: İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Kültür Yayını, C.2, Mardin, 2008, (135-166)
- Turan, Osman, “*Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*”, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017
- Turan, Osman, “*Selçuklular Târîhi ve Türk-İslâm Medeniyeti*”, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009
- Usâme İbn Münkız, “*Kitab el İ’tibar (İbretler Kitabı)*”, 6. Baskı, çev. Yusuf Ziya Cömert, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2018
- Ünal, Hüseyin Rahmi, “*Diyarbakır İlindeki Bazı Türk-İslam Anıtları Üzerine İnceleme*”, Erzurum, 1975
- Vâkidî, Vâkidî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer. “*Futuhu’s-Şam*”, 2 Cilt. Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1997.
- Vath, Gerhard, “*Artuklu Beyliğinin Yönetimi*”, çev. Mehmet Ersan, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.3, S:2, İzmir, 1999
- Yüksel, Emrullah, “*Âmidî, Seyfeddin*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 16 Mart 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/amidi-seyfeddin>
- Zengin, Burhan, “*Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*”, 2. Baskı, İstanbul, 2001.

* * * * *

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu çalışmada taraf olabilecek herhangi bir kişi, kurum veya kuruluş arasında bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Destek ve Teşekkür: Çalışma için herhangi bir kurum ya da kuruluştan finansal destek alınmamıştır. Gösterdikleri ilgi ve emekten dolayı Dicle Akademi Dergisi Editörlerine ve katkılarından dolayı hakemlere teşekkür ederiz.

Etik Kurul İzni: Çalışma konusu etik kurul iznini gerektirmemektedir. Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder.

Katkı Oranı: 1. Yazarın katkı oranı yaklaşık olarak %60, 2. Yazarın katkı oranı ise %40’tır.

* * * * *

EXTENDED ABSTRACT

Purpose of the Study

This study aims to examine the historical transformation of Diyarbakır from the pre-Artuqid period to the Artuqid era by focusing on its military, economic, social, and cultural dimensions. It investigates how Diyarbakır developed a distinctive urban identity through the interaction of geographical advantages, political changes, and socio-economic dynamics. In particular, the study analyses the impact of the city's strategic location between Mesopotamia and Anatolia, the role of agricultural and commercial activities, the implementation of fiscal policies, and the coexistence of diverse religious communities. Furthermore, it aims to highlight the contributions of scientific, cultural, and architectural developments to urban life during the Artuqid period.

Methodology

The research adopts a qualitative approach based on historical analysis. It follows a chronological framework, beginning with prehistoric settlements and extending through various political dominations up to the Artuqid period. The study utilizes a combination of archaeological findings, medieval historical sources, and travel accounts to construct a comprehensive understanding of the region. Comparative analysis of these sources enables the examination of social structure, economic organization, and architectural developments in a multi-dimensional manner. By integrating different types of evidence, the study offers a holistic interpretation of Diyarbakır's historical evolution.

Findings

The findings demonstrate that Diyarbakır has been a continuously inhabited settlement since prehistoric times, largely due to its strategic location along the Tigris River and its position on major trade routes. This geographical advantage contributed to its development as both a military stronghold and an economic hub. During the Artuqid period, these advantages were systematically utilized, leading to significant growth in agriculture, trade, and mining activities.

Agriculture formed the backbone of the economy, supported by the fertile lands of the Tigris and Euphrates basins. Trade flourished due to the city's integration into major routes such as the Silk Road, while mining—particularly copper production—played a crucial role in both economic and monetary systems. The Artuqid administration implemented relatively low and just taxation policies based on Islamic principles, which increased public trust and encouraged migration from neighbouring regions. This influx of population stimulated production and expanded commercial activities.

Socially, Diyarbakır maintained its cosmopolitan character during the Artuqid period. Muslims, Christians (including Syriac, Armenian, and Greek communities), and Jews coexisted within a relatively tolerant framework. The administration generally pursued policies that protected religious and social rights, fostering stability and cohesion within a diverse population.

In terms of intellectual and cultural life, the Artuqid period witnessed notable advancements. The establishment of madrasas and the patronage of scholars transformed cities such as Diyarbakır, Mardin, and Mayyafariqin into important centres of learning. Prominent figures like al-Jazari exemplify the era's scientific achievements, particularly in engineering and applied sciences.

Architectural developments further reflect the dynamism of the period. The construction and restoration of city walls, mosques, madrasas, bridges, and caravanserais not only served

practical purposes but also symbolized political authority and cultural identity. Structures such as the Diyarbakır city walls and the Malabadi Bridge illustrate the advanced engineering and aesthetic sensibilities of the Artuqids.

Conclusion

The study concludes that Diyarbakır achieved a distinctive and well-integrated urban identity during the Artuqid period through the convergence of military, economic, and cultural factors. Effective utilization of geographical advantages, implementation of equitable fiscal policies, and maintenance of secure trade routes contributed to economic prosperity and social stability. Additionally, the promotion of intellectual activities and architectural development elevated the city from a strategic military centre to a significant hub of culture and science.

However, this stability proved vulnerable during periods of political decline. External invasions, particularly by the Mongols and other forces, along with internal instability, disrupted economic structures and led to social and demographic decline. These developments underscore the importance of sustained political authority and security in maintaining urban prosperity.

Discussion

The findings suggest that the Artuqid model of governance offered a relatively balanced and sustainable approach compared to contemporary political entities. The emphasis on fair taxation, public welfare, and security created favorable conditions for economic growth and population mobility. This highlights the critical role of governance in shaping economic and social outcomes, beyond mere geographical advantages.

Moreover, the preservation of Diyarbakır's multi-religious and multi-ethnic structure contributed significantly to its social stability. The Artuqid administration's inclusive approach demonstrates how diversity can function as a source of strength rather than conflict when supported by equitable policies.

Finally, the integration of economic vitality with cultural and architectural production reveals that urban identity is formed through multiple interconnected dimensions. Diyarbakır's experience during the Artuqid period illustrates how military, economic, and cultural developments can collectively shape a city's long-term historical trajectory.